

Сарбасов Б.С.
Қазақ фольклорындағы
бөрі бейнесі

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН/ ОТОЗВАНА / RETRACTED

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН/ ОТОЗВАНА / RETRACTED

Sarbasov B.S.
The image of wolf in kazakh
folklore

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН/ ОТОЗВАНА / RETRACTED

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН/ ОТОЗВАНА / RETRACTED

Көк бөрінің тотемдік ұғымға айналып, ол туралы фольклорлық сюжеттердің қазақ, қырғыз, алтай, монғол халықтарының ортасында кеңінен таралуы, біріншіден, бұл халықтар тарихының ортақтастығын танытса, екіншіден, рухани көркем ойлау жүйеміздің бір арнадан бастау алатындығын айғақтады. Батырлық жырларда бөрі көбінесе қасиетті хайуан түрінде бейнеленді. Бөрі бейнесі поэтикалық астарына үңілген адам оның ұлттық бітімін аңғарып, ерлік рухымен астасып жатқан танымдық тұлға екеніне көз жеткізеді. Типологиялық және генеалогиялық салыстырмалардың нәтижесінде «Оғыз-наме»дегі бөрі бейнесі мифологиялық әңгімелердің тарихи алма-кеңіс қатарына жататындығы, оның бір мезгілде әрі адами, әрі хайуандық реңк алып, зооантропоморфты кейіпте бейнеленгендігі сараланады. Бөрі символикасының астарында ата-бабаларымыздың дүние, әлем, жаратылыс туралы танымымен қатар ерлік пен қайсарлық, бірсөзділік пен адамдық жөніндегі моральдық қағидалары, ұстанымдары да бой көрсетеді.

Түпнұсқада: түс-өгу мотиві, ғажайып туу мотиві, әңгірлік дін, анимистік, тотемдік наным-сенімдер.

The cult of the wolf was spread in many nations as a figure of strength, freedom, beast, which cannot be broken and tame. In the ancient Turks and Mongols the wolf was the main totem that was esteemed as the progenitor. Figure of the Heavenly Wolf runs through the narrative of the ancient monument of writing «Oguz-name.» Image of the wolf in our literature has not previously been the subject of special study, but it is being addressed in general works, considering the traditional culture of the Kazakhs. Analysis of papers, devoted to the consideration of the symbolism of the wolf, suggests that the study of this question in the Kazakh literature is fragmented or highly specialized character. With the emergence of new scientific methods of research the rich folklore and myth-epic materials of Kazakh traditional culture which concerned the symbol of wolf, needs a deeper consideration of this issue. As a result of the typological and genealogical relation we have established that the wolf in «Oguz-name» is endowed with a double zooanthropomorphic nature to put out at the same time as a form of a man and as a form of an animal. Comparative analysis allowed us to conclude that wolf as a holy animal very admired by Turks, and the echoes of admire have survived to this day in the legends and tales.

Key words: motive of searches, motive first feat etc; to define specificity of functioning them in the epos; Tengrianstvo.

Сарбасов Б.С.
Образ волка в казахском
фольклоре

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН/ ОТОЗВАНА / RETRACTED

Культ волка, сильного, свободолюбивого зверя, которого нельзя ни сломить, ни приручить, был распространен у многих народов. У древних тюрков и монголов волк являлся основным тотемом, почитался как прародитель. Образ Небесного Волка проходит через всю канву повествования древнего памятника письменности «Огуз-наме». Образ волка в отечественной литературе прежде не был предметом специального исследования, но ему уделяется определенное внимание в общих работах, рассматривающих традиционную культуру казахов. Анализ работ, посвященных рассмотрению символики волка, позволяет заключить, что изучение этого вопроса в казахской литературе носит фрагментарный или уже специализированный характер. С возникновением новых научных методов исследования богатый фольклорный и мифопоэтический материал казахской традиционной культуры, касающийся символики волка, нуждается в более глубоком рассмотрении. В результате типологических и генеалогических сопоставлений мы установили, что волк в «Огуз-наме» наделен двойной зооантропоморфной природой, выступая одновременно и в облике человека, и в облике животного. Сравнительный анализ позволил нам заключить, что как священное животное, волк весьма почитался тюрками, и отголоски этих почитаний сохранились и поныне в легендах и сказаниях.

Ключевые слова: мотив вещего сна, чудесного рождения, тенгрианства, анимистические и тотемистические воззрения.

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED

Сабақов Б.С.,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
қауымдастырылған профессоры, а.ф.н.к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: barisov.bcsathai@mail.ru

КАЗАК
ФOLKLOP HNDAGI
BOPİ BEYNECI

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED

Әлем халықтарының фольклорына ортақ бейнелер қатарына көк бөрі, көк қалқан, қасқыр, ақ жатай. Жалпы, ежелгі түркі әдеби-мәдени мұраларында фольклорлық мифология ұшқындары мол кездеседі. Түркі халықтары әдебиеттеріндегі «көк бөрі» хикаялары – мифологиялық наным-сенімнің айшығы. Академик С.Қасқабасов: «Миф ежелгі жанр ғана емес, оның үстіне аса күрделі жанр» [1], – деп жазады.

Мына мифтегі оқиға желісі де көңіл аударарлық: «Рум ертегілерінде Ромул мен Реманы қаншық қасқыр, Рүстемді жолбарыс емізіп, самұрық құс асырайды. Бұл аңыз түркі тайпаларында Ғұн (Мөде) заманынан бар. Мөде өзінің екі қызына даладан орда салып, «лар қасқырмен бұдан асды. «Содан Шона (Ашина) тұрғандықтан екен» – дейтін аңыз бар. Енді бірде суға тастаған баланы Бөрте шене (қасқыр) асырап, Ашина еті содан тарапты делінді. Бөртеге қаған әскерінің тұбылдағы болып қасқыр суреті боппан. «Оғызнамада Оғыз қаған әкесін көк бөрі басқарып отыратын болған. Шене-бөрі, содан Шона, Шора, Гүлбаршын, Үйсін, Байсын, Үлекшин сөздері шығады. Мұндағы қасқыр – тотем [2, 234]. Бұдан бөрі тотемінің әлемдік фольклордан өзіндік орын алып қана қоймай, типтік сюжетке айналғандығын аңғарамыз.

Ашинаға қатысты болып келетін мифтер мен аңыздар әртүрлі нұсқада көп айтылғандағына қарамастан, бұдан да көп, алайда, барлығының тарихи негізі бір арнаға тоғысады. Кезінде Шәкәрім қажы да өз шежіресінде Ерсекек, Бөртечине жөніндегі мифтер мен аңыздарға тілдеу жасап, елдің тазқарасын білдіреді. Салыстырмалы дерек көздеріне сүйене отырып, түркі халықтары арасында айтылатын бөріге қатысты мифтердің көпшілігі Түркі қағанатына дейін тыптып алыптасқан келетіндігіне тиянақтаймыз. Жоғарыда анықталған Бөрте-чиноның өмір сүрген кезеңі мен мысалға алынған мифтердің оқиға желісі бір мезгілде сәйкес келуі тарихи шындықтың сол кезеңде түйісетіндігін көрсетеді.

Аталған мифтерді саралай келгенде, қасқыр (бөріге) қатысты мифтердің арғы дәуірлерде пайда болып, Түркі қағанатының құрылу қарсаңында түрлене түскендігін байқауға болады. Түркі халықтарының тотемі – Ашина – көк бөрі жайындағы миф-

Тотемдік хайуандарды қастерлеу Түркі қағанаты құрылған кезеңге дейін қанат жайса, кейінгі дәуірде ірі қағанаттың орнауына байланысты бұрынғы мифтік ұғымдар өзгеріске ұшырап, аңыздық прозаның басқа жанрлары-

– Тұтастай бір халыққа немесе бір батырға қысылған шақта көмекке келеді (қол бастайды, жол көрсетеді т.б.)

– Дәрменсіз сәбилерді асырап өсіреді.

– Жеке нагуалына айналады.

Генеалогиялық мифтерге, тотемдерге, ел арасында кең ырымдармен тұрып арға, пошта мен шежірелерге таллау жасу барысында көбөрінің түркі халықтарының фольклорында киелі жанрлардың қатарынан жоғары мәнілік құдіреттің деңгейін деңгейі өзгерілігінен көреміз. Ол халықтың діни наным-сенімінен де, дүниетанымынан да, әдет-ғұрыптары мен салт-санасынан да зор мағлұмат беріп, түбі бір түркі халықтарының рухани әлемін паш етеді.

Түркі халықтарының фольклорында бөрі бейнесі түрлі жанрларда: ғұрыптық поэзияда, эпостық жырларда, халықтық прозада кездеседі. Осы жанрлардың барлығында бөрі негізінен үш түрлі түсте, атап айтсақ, көк бөрі, ақ қасқыр және қара қасқыр болып бейнеленеді. Бөрі бейнесінің былайша өзгеріп отыруының символикалық мәні зор.

Жышпен ел ішіндегі тартылды, әсерлі ету үшін көркем өрнектерді, әр түрлі романтикалық суреттемелерді қолданады. Батырлық жырлардағы көркем өрнектердің қатарында ұлттық санамызға терең сіңген бөрі бейнесінің жиі кездесуі заңды құбылыс болып табылады.

«Бөрі», «қасқыр» теңеулері бұл жанрда батырдың өзгешеліктерін аңдатуда, жауды қойша қыратын қиыншылықпен өбжілдігін ертігін танытуға мүмкіндік береді. Өсірсөз көпкөп құралдарының бірі – ауыстырулар түрінде жиі кездеседі.

«Тама баты» атты жырдағы:

«Мен Ноғайлы деген ер едім,

Асылы туған төре едім,

Азулы туған бөрі едім,

«Ындыс пенен қалмақты

Талқандармын», – деп едім» [6, 284], –

деген шумақта батыр өзін асыл төреге, азулы бөріге балайды. Бір кездері қараңғы халықтар қараластырмай, асыл тұқымға балаған төрелердің бүгінгі ұрпақтарының өзі талай ғасыр өтсе де, үш жүздің құрамын қоспай өз ертігін шығу тегін нұрмен, түндіктен енген жарық сәулемен байланыстырады [39, 16].

Батырлар образын сомдауға арналған поэзия үлгілерінде «қасқыр» сөзімен бірге «арлан», «бөрі», «көкжал» сөздерінің де жиі кездесетіндігін байқауға болады. Мәселен, дауылпаз ақын Махамбет Өтемісұлы өзінің даңққа бөленген сәттерін:

«Исатайдың барында

Екі тарлан бөрі едім,

Қасарысқан дұшпанның

Екітәйі болғанға

Азыққа ет жеке едім» – [7, 225].

деген өлең жолдарымен бейнелеген. Мұндай ұқсастық жырлардың бір-бірінен дайып сифоралымдары мен стереотиптің айналымдарды алуы, трафареттік бейнелеу құралдарын қолдануы ауыз әдебиеті туындыларының өзіндік ерекшеліктерінің бірі болып табылатындығына ғалым Б.Абылқасымов та жан-жақты тоқталып өтеді [8, 84].

Бөрі символикасының астарында ата-бабаларымыздың дүние, әлем, жаратылыс туралы танымымен қатар ерлік пен қайсарлық, бір-сәзділік пен ададық жөнінде моральдық қамдалағын ұстазыңдарыңда бөрі көрсетеді. Нақтырақ айтқанда, бөрі ер адамның, халық қиыншылықтың символы болып табылады. Бөрінің ер адамның нагулы болып табылуы, оны метофоралық, теңеулік қолданыстарда пайдалануға себепші болған. Бөрінің символ түрінде немесе эпитеттік, метафоралық, теңеулік қолданыстарда көрініс беруіне қарай қарай шығарманың да туындаған дәуірін анықтауға болады.

Жоғарыдағы келтірілген ойларымызға, таллауда алғашқыға сүйене отырып, қазақ фольклорындағы бөрі бейнесіне мынадай анықтама бермекпіз: «Бөрі – халықтың діни наным-сенімін, дүниетанымын танытаын, төтемдік ұстада ертегінің жан-жақты социалтап күрделі бейне».

Қазақ эпостарындағы бөрі бейнесінің типологиялық және генеалогиялық негіздеріне мейлінше кең тоқтала отырып, функциясы мен өзіндік орнын анықтауға ұмтылды. Осы мақсатқа сәйкес бөрі бейнесінің әр келкі көріністері туындап жатады. Мифтер мен тотемдерде бөрі – жоғары сана иесі құдіретті күш, қиыншылық кездерде жол көрсететін Тәңірінің шапағаты ретінде сипатталады.

Сиралап айтсақ, бөрінің тоғымға айналып, ол туралы фольклорлық сюжеттердің қазақ, қырғыз, алтай, монғол халықтарының ортасында кеңінен таралуы, біріншіден, бұл халықтар тарихының ортақтастығын танытса, екіншіден, рухани көркем ойлау жүйеміздің бір арнадан бастау алатындығын айғақтайды.

Біздің ертедегі ата-бабаларымыз: «Көкте көк тәңірі, жерде көк бөрілі көк түрік бар, бұл екеуі-

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН /

Қазақ фольклорындағы бөрі бейнесі

нен күдіретті дүниеде еш нәрсе жоқ», – деп кейінгі бізге үлгі енгізгендігі аңғарылады.

Бөрі символикасы ата-бабаларымыздың дүние, әлем, жаратылыс туралы дүниетанымынан бастау алып, ерлік пен қайсарлық, бірсөзділік пен адалдық тәрізді қасиеттерді дәріптеуге мүмкіндік береді. Анығырақ айтқанда, бөрі ер

адамның, халық қаһарманының символы болып табылатын.

Жазушы алғанда, қазақ фольклорында бөрі мифтік әңгімелермен қатар көркем туындылардың да кейіпкері болып табылатын, халықтың ежелгі наным-сенімін танытатын, жан-жақты сомдалған күрделі тұлға.

Әдебиеттер

- 1 Қасқабасов.С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 128 б. – Б.82.
- 2 Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 320 б. – Б.234.
- 3 Уәлиханов Ш.Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б. – Б. 26.
- 4 Марғұлан А. Ежелгі зһыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б. – Б.44.
- 5 Аронұлы С. Ақиық. Толғаулар, сын-сықақтар, айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1975. – 140 б. – Б. 13.
- 6 Батырлар зһыры. Т. I. – Алматы: Жазушы, 1986. – 264 б. – Б.284.
- 7 Досмұхамедұлы К. Исатай-Мәкхәмбет. – Алматы, 1991. – 256 б. – Б.225.
- 8 Абылкасимов Б.Ш. Жанр толғау в казахской устной поэзии. – Алматы. Наука, 1984. – 120 с. – С. 84.

References

- 1 Qasqabasov.S. Qazaqtyn khalyq prozasy. – Almaty: Gylym, 1984. – 128 b. – B.82.
- 2 Qazaqtyn miftik angimeleri. – Almaty: Galym, 2002. – 320 b. – B. 234.
- 3 Ualikhanov Sh.Sh. Qazaqtardagy shamandyqtyn qaldygy- Almaty: Zhazushy, 1985.– 560 b. – B. 26.
- 4 Margulan A. Ezhelgi zhyr, anyzdar. – Almaty: Zhazushy, 1985. – 368 b. – B.44.
- 5 Aronuly S. Aqiyq. Tolgaular, syn-syqaqtar, aitystar. – Almaty: Zhazushy 1975. –140 b. – B. 13.
- 6 Batyrlar zhyry. T. I. –Almaty: Zhazushy, 1986. – 264 b. – B.284.
- 7 Dosmykhameduly Kh. Isatai-Makhambet. – Almaty, 1991. – 256 b. – B.225.
- 8 Abylkasimov B.Sh. Zhanr tolgau v kazakskoi ustnoi poezzii. – Almaty: Nauka, 1984. – 120 s. – S. 84.

КЕРІ ҚАЙТАРЫЛҒАН / ОТОЗВАНА / RETRACTED